

De wetenschappelijke kennis groeit, want we zijn in staat steeds scherpere uitspraken te doen over de structuur van de wereld. Daarmee onderscheidt de wetenschap zich van andere menselijke activiteiten, waar wel over verandering, maar niet — of niet eenduidig — over vooruitgang kan worden gesproken, omdat een criterium daarvoor ontbreekt. In de wetenschap leren wij van onze fouten, daar is kritiek geïnstitutionaliseerd; want wij onderwerpen onze theorieën aan empirische tests.

Dit is een tegenwoordig erg gangbaar beeld van de wetenschap. Het kan verbonden worden met de naam van Popper. In een aantal publikaties wordt het ook met de naam van Max Weber verbonden, die dan als een soort proto-Popper te voorschijn komt.¹ In dit opstel wil ik laten zien dat deze voorstelling van personen niet deugt. Weber heeft nimmer in bovenstaande geest over wetenschap gedacht.

Vragen we aan Popper naar de stand van de wetenschap, dan zal hij verwijzen naar de zwanen die nog steeds wit blijken te zijn en andere tot nog toe niet weerlegde hypothesen. Weber zal ons trakteren op een opsomming van 'ideaaltypen', die het mogelijk maken de werkelijkheid te interpreteren. De hypothesen waarin Popper de wetenschappelijke kennis opgeslagen ziet, vertegenwoordigen echt een stadium, waarin men vooruitgang heeft geboekt in vergelijking met inventarisaties van hypothesen uit het verleden. Weber is niet zo overtuigd van de groei van de wetenschappelijke kennis. Wat vandaag de hoogste wijsheid is, wordt morgen naar de rommelzolder verwezen, niet omdat het geen adequate kennis zou zijn, maar omdat de relevantie ervan verbleekt is. 'Das Licht der grossen Kulturproblemen ist weitergezogen. Dann rüstet sich auch die Wissenschaft, ihren Standort und ihren Begriffsapparat zu wechseln (. . .)' (WL. p. 214).² Deze verandering van belichting levert voor Weber wel verandering van kennisbestand, maar geen vooruitgang op in de zin die Popper eraan hecht.

Voor mij komen Popper en Weber uit verschillende werelden. Om dit duidelijk te maken stel ik me voor de wereld van Weber te schetsen, die o.a. gekarakteriseerd wordt door verwantschap met het conventionalisme. Slaag ik in deze karakteristiek van Weber, dan kan ik Popper met rust laten, want die heeft gezegd: I regard conventionalism as a system, which is self-contained and defensible. Attempts to detect inconsistencies in it are not likely to succeed. Yet at in spite of all this I find it quite unacceptable³

Constructief

Weber suggereert in een methodologisch opstel uit 1904, 'Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis',⁴ dat hij de keuze heeft tussen twee termen om de sociaal-wetenschappelijke en sociaal-politieke kennis aan te duiden, namelijk subjectiviteit en objectiviteit. En hij kiest dan voor objectiviteit. Deze keuze is in feite, ook voor hemzelf, zo ambivalent, dat hij de term wantrouwt en hem in de titel van dit opstel tussen aanhalingstekens zet. Want het gehele opstel demonstreert juist hoe groot het aandeel van het subject is in de kennisverwerving omtrent het object.

Met de term objectiviteit wil Weber aangeven dat de wetenschappelijke waarheid als resultaat van logische en redelijke procedures niettegenstaande de subjectieve uitgangsposities (gekozen vooronderstellingen van bepaalde waarden) voor allen geldt, inclusief de Chinees (Wl. p. 156). Waarschijnlijk zouden zijn bedoelingen net zo duidelijk overgekomen zijn als hij de sociaal-wetenschappelijke kennis subjectief had genoemd. Alle argumenten hadden dezelfde kunnen blijven. Maar deze term was voor Weber buitengewoon onaantrekkelijk, omdat wetenschap in dat geval in de hoek terecht zou kunnen komen van de subjectieve meningen en waarderingsen die zich onttrekken aan rationele controle. Daarom is Webers mening het beste gediend door de kennis van de sociale wetenschappen aan te duiden als constructief. In dat geval wordt het subjectieve aandeel van de onderzoeker verdisconteerd, maar wordt erkend dat de kennis een produkt is, dat los van subjectieve intenties van de maker beoordeeld kan worden. Met andere woorden: het subjectieve aandeel is intersubjectief te *maken*.

Chaos

Weber noemt de werkelijkheid onttoverd. Daarmee bedoelt hij dat de mythische, theologische of metafysische samenhang en duiding van de werkelijkheid uit het openbare leven verdwenen is. Er ligt geen objectieve zin die voor allen geldig is, in de werkelijkheid verborgen. Het is met name de wetenschap die tot onttovering leidt. Het behoort evenwel, volgens Weber, tot de condition humaine, om bewust stelling te nemen tegenover de wereld en deze een zin te verlenen. Maar deze zin is een creatie van de mens zelf, waarbij over wát zinvol is en niet zinvol is, alleen de auteur, het subject, kan beslissen. Een procedure hiervoor heeft hij niet. In Webers methodologie is deze visie op mens en wereld als uitgangspunt terug te vinden.

De werkelijkheid verschijnt aan de wetenschapsman als een chaos van

gebeurlijkheden. Zij is een continuüm van heterogene fenomenen en toestanden. Alle fenomenen verwijzen naar elkaar in een 'Allzusammenhang des Geschehens' (Wl. p. 150). Het leven biedt zodra wij ons proberen te bezinnen op de wijze waarop het leven ons direct tegemoet treedt, 'eine schlechthin unendliche Mannigfaltigkeit von nach- und nebeneinander auftauchenden Vorgänge, "in" uns und "ausser" uns' (Wl. p. 171).

De chaotische levenservaring waarin alle fenomenen even relevant zijn, wordt in Webers methodologie geradicaliseerd in een denkexperiment. De werkelijkheid wordt van alle zin en samenhang ontdaan, zodat men slechts 'losstaande' fenomenen overhoudt, die in een chaos met elkaar verweven zijn.

Van de 'werkelijkheid' zegt Weber: 'Endlos wälzt sich der Strom des unermesslichen Geschehens der Ewigkeit entgegen' (Wl. p. 184). Maar de wetenschap werpt een dam op tegen de chaos van 'uitspraken over talloze losstaande waarnemingen'. Juist in de wetenschap schept de mens orde en structuur temidden van de oneindige menigvuldigheid van alles wat het geval is. Natuurlijk hebben de mensen vroeger ook geleefd — zonder de wetenschap — en hebben zij zich in de wereld kunnen handhaven. De ordeningen waren voorheen voornamelijk van mythisch, theologisch of dergelijk allooi. Het net dat men nu over de werkelijkheid ter ordening heenwerpt is van rationele makelij. Weber noemt de werkelijkheid chaos, en elders zegt hij, dat de determinanten van een gebeurtenis oneindig (onbepaald veel en eindeloos) zijn. Met andere woorden er is sprake van determinatie of van causale bepaling. Er is dus toch een 'zekere' structuur in de chaos. Maar de werkelijkheid blijft chaotisch omdat vanuit één gebeurtenis talloze causale ketenen aan te wijzen zijn. 'Die Zahl und Art der Ursachen, die irgend ein individuelles Ereignis bestimmt haben, ist ja stets unendlich und es gibt keinerlei in den Dingen selbst liegendes Merkmal, einen Teil von ihnen als allein in Betracht kommend auszusondern' (Wl. p. 177).

Om kort te gaan: chaos kan twee dingen betekenen: 1. Alles hangt met alles samen, het geheel is structuurovervol en 2. Niets hangt met niets samen, alles kan zo maar gebeuren, het geheel is structuurloos. Ik leg Weber uit in de eerste betekenis.

Wertbeziehung

In de beperking toont zich de meester en dat is tegenwoordig de wetenschap. Zij heeft geen belangstelling voor alle mogelijke eigenschappen van een object, maar is selectief ten aanzien van de objecten, en de eigenschappen van deze. Het zijn de waarde-ideeën waarmee de onderzoeker en zijn

tijd behept zijn, die bepalen dat bijvoorbeeld de herkomst van het kapitalisme een interessant object van onderzoek is, en de afkomst van straathonden aanzienlijk minder. Dit proces waarin het kennisbelang zijn keuze bepaalt (wel herkomst van het kapitalisme, maar niet van straathonden), noemt Weber wel 'die Beziehung der Wirklichkeit auf Werte' (WL. p. 254). Met de term 'Wertbeziehung' duidt hij dus het selectie criterium voor onderzoek aan. Maar er is nog iets meer aan de hand. 'Es sei daher nur daran erinnert, dass der Ausdruck "Wertbeziehung" lediglich die philosophische Deutung desjenigen spezifisch wissenschaftlichen "Interesses" meint, welches die Auslese und Formung des Objektes einer empirischen Untersuchung beherrscht' (WL. p. 511).

Het selectie criterium, dat Weber specifiek acht voor de sociale wetenschappen doet zich dus gelden op twee niveaus, namelijk op dat van de selectie en de vorming van het object. Juist hiervoor is de term 'Wertbeziehung' verwarrend. Het is namelijk niet in te zien dat een selectie criterium iets met waarde, dat zich doet gelden in het onderzoek zelf, heeft uit te staan, omdat een gezichtspunt, dat de werkelijkheid ordent, niet conflicteert met een ander gezichtspunt. In de wetenschap geldt dat ieder gezichtspunt dat 'interessante' resultaten oplevert, welkom is. Hoe meer resultaten, hoe meer vreugde.

Godsdienst als verschijnsel

Een voorbeeld: de duiding of kwaliteit van een gebeurtenis als sociaal-economisch verschijnsel is niet iets dat aan een gebeurtenis objectief kleeft. Maar deze kwaliteit wordt bepaald door de richting van het kennisbelang (= selectie criterium of met Webers woorden: Wertbeziehung). Zo kun je iets als een economisch verschijnsel, als een economisch relevant verschijnsel, of als een economisch bepaald verschijnsel bestuderen (WL. p. 162).

Kijken we naar de godsdienst als een economisch verschijnsel, dan zal de aandacht zich bijvoorbeeld richten op de belastingen die de kerkleden opbrengen, op de goederen die de kerk (ver)pacht, op de sociale bijstand die zij de mensen verleent of onthoudt, etc. Neemt men de godsdienst als economisch relevant verschijnsel in het vizier, dan zal men zich bijvoorbeeld richten op de kerkelijke visie op het arbeidsethos, op de waardering van rijkdom en armoede in de samenleving, op de mate waarin zij aanzet tot sociale rust of revolutie. Godsdienst kan ook als economisch bepaald verschijnsel bestudeerd worden. Dan zal men de aandacht richten op de economische motieven die doorspelen in het kerkelijk bedrijf of zelfs in de religieuze bezinning.

Het is aan dit voorbeeld duidelijk hoever Weber van Marx afstaat. Had

Marx zijn godsdienstkritiek en detail uitgeoefend en laten zien hoezeer godsdienst een functie is van het maatschappelijk bestel — godsdienst als economisch bepaald verschijnsel —, dan zou Weber dit als waardevolle kennis hebben aangemerkt, maar hebben opgemerkt dat er daarnaast volop gelegenheid is om aandacht te schenken aan godsdienst als economisch relevant, of zelfs als economisch verschijnsel. De conclusies van het marxistische en Weberse onderzoek zijn volstrekt niet strijdig, want zij hebben betrekking op andere feiten, zijn verkregen vanuit een verschillende invalshoek, zij zijn 'incommensurabel'. Aan Marx kan Weber in zijn kader van onderzoek een plaats geven, maar Weber zal protest aantekenen tegen een heuristisch principe van vulgair-marxistische huize, dat het maatschappelijk-zijn het bewustzijn (de religie bijvoorbeeld) bepaalt, als dé invalshoek tot de werkelijkheid en niet als een mogelijk gezichtspunt. Ook Marx is natuurlijk liberaal genoeg om Weber een plaats te geven in de context van zijn onderzoek, maar hij zal Weber te grote vrijblijvendheid verwijten ten aanzien van de te kiezen invalshoeken.

Geen afbeelding

In het onderzoek is het kiezen van de Wertbeziehung of het gezichtspunt waaronder je de werkelijkheid ordent, een belangrijke stap. Ontdoe je de werkelijkheid van alle zin en samenhang, dan houd je 'losstaande' fenomenen over. Wetenschappelijke feiten echter verschijnen pas binnen een bepaalde context (selectie criterium). Ook de 'losstaande' fenomenen verschijnen in een zeer specifieke context. De werkelijkheid beschrijven als chaos is dus ook niet zonder 'Wertbeziehung'. Het is een denkexperiment van Weber waarbij hij zegt: nu ontdoen wij de werkelijkheid van alle zin en samenhang. Met Webers eigen woorden: 'Ein Chaos von "Existentialurteilen" über unzählige einzelne Wahrnehmungen wäre das einzige, was der Versuch eines ernstlich "voraussetzungslosen" Erkennens der Wirklichkeit erzielen würde' (WL. p. 177).

De feiten waarmee de sociale wetenschappen te maken hebben moeten deze zelf destilleren uit de chaos der verschijnselen. Een beschrijving zelfs van het kleinste partje van de werkelijkheid is nooit uitputtend. Met andere woorden het kan in de wetenschap niet gaan om de zogenaamde zakelijke samenhang der dingen, maar veeleer om samenhangen die het denken stelt (die gedanklichen Zusammenhänge). Welke samenhangen zullen wij ter zake van de religie onderzoeken: economische, economisch relevante of economisch bepaalde?

Ik constateer hier dat de combinatie van woorden 'gedankliche Zusammenhänge' niet op een weegschaaltje gewogen kan worden. 'Gedank-

lich' en 'sachlich' zijn tegenstellingen, maar het springt in het oog dat 'gedanklich' niet zuiver voorkomt, maar veel 'Sachlichkeit' heeft opgezogen. Bij het samenhangen die het denken legt, wordt een beroep gedaan op een fonds van reeds bestaande kennis.

Webers bedoeling is duidelijk: er is geen sprake van dat de wetenschap de 'werkelijkheid' afbeeldt, waarbij de verhouding van de 'werkelijkheid' tot het begrip één tot één is. Wetenschappelijke begrippen en bijgevolg wetenschappelijke kennis zijn incongruent aan de 'werkelijkheid'. Uit de chaotische of structuurovervolle werkelijkheid componeert de onderzoeker een wetenschappelijke werkelijkheid waarmee hij kan werken. Op déze manier brengt hij de orde van het denken in de werkelijkheid aan en leest hij niet de orde af aan de werkelijkheid ('Waar nu met een nieuwe methode een nieuw probleem te lijf wordt gegaan, zodat nieuwe waarheden worden ontdekt, daar onstaat een nieuwe wetenschap' (Wl. p. 166)).

Het specifieke van sociale wetenschappen

De orde van het denken volgens Weber is de orde van de categorieën oorzaak — gevolg, en doel — middel. Kennis in de wetenschappen is dus altijd kennis van oorzaak en gevolg. Hierin verschillen de sociale wetenschappen niet van de natuurwetenschappen. Er is wel een verschil, want volgens Weber vindt in de sociale wetenschappen de causale kennis niet zijn neerslag in algemene wetten, maar in kennis van concrete sociale samenhangen. Beide vormen van 'denkende' ordeningen van de werkelijkheid hebben geen noodzakelijk logische relatie tot elkaar (Wl. p. 176). Immers uit nog zo'n volmaakt systeem van wetten (nomologische kennis) kan niet de betekenis van een cultuur begrepen worden. Wel dienen de wetten uit de natuurwetenschap vooronderstelling te zijn. De dolk, die Caesars hart doorboorde, had zijn dood tot gevolg. Maar dit gegeven als zodanig interesseert bijvoorbeeld de historicus of sociale wetenschapsman niet. Die blijkt momenteel veeleer te vragen naar de betekenis van de dood van Caesar, of naar de motieven van zijn moordenaar, Brutus, dat wil zeggen hij blijft vragen naar de gevolgen of de oorzaken van de dood van Caesar. Het metier van de sociale wetenschappen is de motieven of de bedoelingen te begrijpen en daardoor dit handelen oorzakelijk te verklaren.

Juist dit begrijpen is het specifieke van de sociale wetenschappen ten opzichte van de natuurwetenschappen. Soms is 'Verstehen' en 'Erklären' in Webers opvatting hetzelfde zodat het begrijpen van gedrag identiek is met het verklaren van het feitelijke verloop. Kan ik het gedrag niet verklaren dan kan ik ook niet zeggen dat ik het gedrag begrijp. Weber zegt het dan zo: 'Alles dies sind verständlich Sinnzusammenhänge, deren Verstehen wir

als ein *Erklären* des tatsächlichen Ablaufs des Handelns ansehen. "Erklären" bedeutet also für eine mit dem Sinn des Handelns befasste Wissenschaft soviel wie: Erfassung des *Sinnzusammenhanges* (. . .)' (Wl. p. 547).

Ideaaltypen

Weber is bekend om zijn theorie over ideaaltypen. Al het voorgaande dat betoogd is over chaos, selectie criterium, constructiviteit, etc. keert terug in deze theorie. Met name de karakterisering van de constructiviteit van de wetenschappelijke kennis met alle implicaties van dien krijgt hier een extra accent. Voor de overzichtelijkheid eerst enkele voorbeelden om te laten zien hoe Weber ideaaltypen hanteert en welke functies hij eraan toekent. Daarna willen wij op iets abstracter niveau de ideaaltypen onder de loupe nemen.

De veldheer

Terwille van de causale toerekening van gebeurtenissen construeert Weber ideaaltypen als heuristisch middel. Om het verloop van een oorlog te begrijpen moet bij beide partijen een 'ideale' veldheer worden voorgesteld, die alles wist van zijn eigen en andermans sterkte, en die op grond van deze kennis zonder fouten en logisch handelt. Met dat beeld (ideaaltype) kan pas vastgesteld worden welke causale invloed de omstandigheid had dat de veldheren niet zo goed op de hoogte waren van elkaar en zichzelf en dat zij geen rationele 'denkmachines' waren. Die rationele logische constructie in dit denkexperimentje heeft de functie als middel van de juiste causale toerekening te fungeren (Wl. p. 534 en W&G. p. 10).

Bureaucratie

Om iets te begrijpen van een bureaucratie construeert Weber een rationele bureaucratie, die hij vervolgens naast talloze uitspraken en waarnemingen legt. Op basis van dit rationele ideaaltype is het pas mogelijk het feitelijk gedrag van de bureaucraat te begrijpen. Luhmann slaat de plank mis, als hij beweert dat Webers ideaaltype niet klopt met de werkelijkheid, omdat naast de rationele bevelslijnen er informele relaties bestaan.⁴

Juist op grond van Webers ideaaltype was het pas mogelijk deze informele relaties te ontdekken. Een ideaaltype is voor Weber geen ideaal dat gerealiseerd moet worden. De ideaaltypen zijn een middel om de werkelijkheid bloot te leggen en zichtbaar te maken, te begrijpen en te verklaren. De afstand tussen de typen en de werkelijkheid is natuurlijk in confesso.

Het zijn middelen om in de zinloze oneindigheid van het wereldgebeuren begrijpend binnen te dringen. In de chaos wordt zo orde gebracht, namelijk de orde van de denkconstructie. Ideaaltypen willen dus niet werkelijkheid spiegelen maar hebben een heuristische waarde, indien ze als middel 'zur Vergleichung und Messung der Wirklichkeit' worden gehanteerd.

Oost-Duitsland

Een derde voorbeeld ontleen ik aan Webers geschriften over de ontwikkelingen in Oost-Duitsland,⁵ waar de feodale structuren van de landerijen, waar Junkers de lakens uitdeelden, veranderde in een meer kapitalistisch georiënteerde structuur van de hoeven. In de chaos van waarnemingen schept Weber orde door deze waarnemingen te plaatsen tegen de achtergrond van de ideaaltypen van feodale en kapitalistische organisatie van de landerijen. Met deze maatlaten slaagt Weber erin interessante aspecten van gedrag te begrijpen. Fragmenten van het gedrag van Junkers waren feodaal, fragmenten waren kapitalistisch. De functie van de ideaaltypen was structuur aan te brengen in de heterogene verschijnselen. De typen waren Geigertellers, die attendeerden op bepaalde verschijnselen en feiten blootlegden die anders niet gezien werden. Dat ook fragmenten van het gedrag van Junkers buiten de gezichtskring vallen, spreekt voor Weber vanzelf.

Kapitalisme

Een laatste voorbeeld van de manier waarop Weber omgaat met een ideaaltype, ontleen wij aan 'Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus'.⁶ Weber contrasteert daar het ideaaltype van het middeleeuwse traditionalisme met het ideaaltype van het kapitalisme. Onder traditionalisme verstaat hij een sociaal verband waarin mensen uitsluitend in hun eigen behoeften voorzien, terwijl verschillende verdiensten geen prikkel zijn tot harder werken. Het ontvangen van meer loon heeft tot gevolg dat mensen minder gaan werken. Onder de geest van modern kapitalisme verstaat Weber het ethos dat eerlijkheid, stiptheid, vlijt, matigheid, als deugden aanmerkt. Het probleem voor Weber is nu: hoe is de traditionalist kapitalist geworden?

Voor de verklaring van de overgang van traditionalisme naar kapitalisme roept Weber het puriteinse arbeidsethos te hulp, dat hij als psychologisch resultaat ziet van het calvinistische leerstuk van de dubbele predestinatie. Rusteloze beroepsarbeid was onder meer het pastorale advies als therapie voor religieuze angsten: 'innerweltliche Askese'. Weber be-

weert niet dat het kapitalisme als economisch systeem een reformatorisch produkt is. Zijn stelling is dat religieuze invloeden op de kwalitatieve articulatie en kwantitatieve expansie van die geest (niet het economisch systeem) over de wereld een rol hebben gespeeld (GARS. I. p. 83). Lakoniek stelt Weber dat hij niet de bedoeling had 'an Stelle einer einseitig "materialistischen", eine ebenso einseitig spiritualistische kausale Kultur- und Geschichtsdeutung zu setzen. Beide sind gleich möglich' (GARS. I. p. 205).

Weber wil natuurlijk niet zeggen dat een materialistische en spiritualistische geschiedbeschouwing gelijke rechten hebben. Als partis-pris deugen ze in de wetenschap geen van beide, maar deze beschouwingen kunnen gehanteerd worden als verkorte schrijfwijzen om op een bepaalde manier feiten te presenteren.

Een rechtvaardiging van spiritualisme, in die zin dat ideeën een onafhankelijke macht in het maatschappelijk proces spelen, is niet te ontnemen aan zijn godsdienstopstellen over kapitalisme en calvinisme, omdat hij juist demonstreert dat het kapitalisme eenmaal tot volle wasdom gekomen, het calvinistisch ethos niet meer nodig heeft, sinds het berust op een mechanische grondslag. Der Puritaner wollte Berufsmensch sein, — wir müssen es sein (GARS. I. p. 203/4).

Je zou kunnen zeggen dat in Webers methodologie sprake is van een vrij spel van maatschappelijke interpretaties, waarbij hij er niet naar streeft om deze interpretaties in welke samenhang ook te brengen. Alles is geoorloofd, maar niet alles is nuttig, of beter gezegd: niet alles is bevredigend, niet alles is mooi. Uit de chaos van gebeurtenissen licht Weber middels de ideaaltypen de dunne draad van het arbeidsethos en laat terzake hiervan het causale verband zien tussen calvinisme en kapitalisme. Causaal verband wil zeggen, een begrijpelijk verband in termen van oorzaak en gevolg. Historisch had het wellicht tot de mogelijkheden behoort dat de calvinistische leer van de predestinatie overal geleid had tot fatalisme. West-Europa en Amerika waren dan een groot Tholen geweest. Ook dat zou in termen van oorzaak en gevolg (causaal!) te begrijpen zijn. Met het ideaaltype van het puriteinse arbeidsethos zou Weber in dat geval niets kunnen beginnen. De historische waarnemingen lieten zich dan niet 'elegante' ordenen conform deze constructie.

Omweerlegbaar

De eindeloze discussies over Webers theorie over calvinisme en kapitalisme hadden korter kunnen zijn als men inzag dat Weber onweerlegbaar is vanuit zijn eigen methodologie. Een vergelijking met het marxisme kan dat duidelijk maken. Als Weber onder de geest van modern kapitalisme het

ethos verstaat, dat eerlijkheid, stiptheid, vlijt, matigheid als deugden waardeert, dan laat hij verschrikkelijk veel weg van wat het marxisme essentieel acht voor het moderne kapitalisme, bijvoorbeeld de rücksichtlose jacht naar geld, gepaard aan uitbuiting. Daar heeft Weber ook wel van gehoord, maar hij laat zulke eigenschappen van het kapitalisme weg, omdat hij van mening is dat dát 'kapitalisme' er altijd en overal is geweest. In zijn omschrijving is Weber juist van mening dat hij een nieuwe moderne trek formuleert.

Had Weber niettemin met een marxistische omschrijving van het 'kapitalisme' geopereerd, dan had hij ándere verschijnselen middels een ánder complex van typen geïnterpreteerd en verklaard. De marxistische omschrijving van kapitalisme is zijns inziens invariant. Zoals Weber zelf zegt, komt het roofoorkapitalisme — Webers term voor de rücksichtslose jacht naar geld, gepaard aan uitbuiting — zowel vóór als ná het calvinisme voor.

Voor een theorie over het roofoorkapitalisme had Weber uit andere vaatjes moeten tappen. Hiermee wordt Webers sterke methodologische positie duidelijk. Webers redenering over het verband van het calvinisme en modern kapitalisme, als we zo in trefwoorden kunnen spreken, klopt prima en is dik in orde. In de chaos van de verschijnselen is de verandering van het arbeidsethos aan te treffen. Alleen deze verandering presenteert Weber als geïnterpreteerd en verklaard. Je kunt de vraag stellen: laat Weber niet erg veel weg uit de 'werkelijkheid' in zijn constructie van ideaaltypen? Concreter geformuleerd: was de bestaande orde anno 1900 geen roofoorkapitalisme? Als dat het geval is, wat verheldert Weber dan eigenlijk? Weber zal daarop antwoorden dat hij uit de structuurovervolle werkelijkheid middels zijn ideaaltypen een reeks interessante verschijnselen heeft begrepen en verklaard en dat hij het nú niet heeft over de vraag of een cluster van verschijnselen, de zogenaamde bestaande orde, ook niet geïnterpreteerd kan worden door middel van een ideaaltype 'roofoorkapitalisme'. Tenslotte zal Weber het advies geven dat indien de vraag ernstig is bedoeld, men dat onderzoek maar ter hand moet nemen. Op deze manier heeft Weber altijd gelijk, maar wat hebben wij eraan?

Nog een zijpad voordat ik terugkeer naar de bespreking van de ideaaltypen. De vraag die Weber ook interesseerde, was of de relaties die hij in de door hem geconstrueerde ideaaltypen aanbracht, specifiek Europese, westerse relaties waren. Het experiment om de 16e, 17e en 18e eeuw opnieuw te laten verlopen zonder puriteins arbeidsethos behoort niet tot de historische mogelijkheden. Zou een dergelijke proefopstelling in een historisch laboratorium mogelijk zijn, dan was bij gelijkblijvende condities het effect van puriteins ethos gemakkelijk te bepalen. In dit verband kan

men Webers vergelijkende historische studies van India en China mede zien, waar het historische experiment van het traditionalisme zonder puritanisme wel is uitgevoerd. En het heeft niet geleid tot specifieke westerse cultuurprodukten als wetenschap, techniek, kapitalisme, etc. Zodoende kan Weber de vraag of de relaties specifiek Europees waren bevestigend beantwoorden.

Twee eisen aan ideaaltypen

Hierboven hebben wij kennis gemaakt met verschillende voorbeelden van ideaaltypen. Hun functie was kennis van sociale fenomenen te verschaffen: hoe zijn ze causaal bepaald, wat is hun betekenis (Wl. p. 143). Ideaaltypen zijn dus rationele constructies om de werkelijkheid te interpreteren.

De vraag komt op: zijn alle gedachtenconstructies even goed? Dit is niet het geval, want je hebt ze in soorten: er bestaan niet-rationele, minder gelukkige en succesvolle constructies. Aan de eerste heb je niets, aan de tweede erg weinig, met de derde ben je gebaat. Weber heeft twee verschillende eisen geformuleerd waaraan ideaaltypen moeten voldoen, wil een ideaaltype een constructie zijn die zijn functie kan vervullen.

‘Es handelt sich um die Konstruktion von Zusammenhängen, welche unserer *Phantasie* als zulänglich motiviert und also “objektiv möglich”, unserem nomologischen Wissen als *adäquat* erscheinen’ (Wl. p. 192). De constructie copieert de werkelijkheid dus niet, maar is een rationeel ontwerp, dat tot de mogelijkheden behoort overeenkomstig de wetenschappelijke inzichten, die wij hebben.

Tien jaar later zal hij de eisen ‘unserer Phantasie zulänglich motiviert’ en ‘unserem nomologischen Wissen adäquat’ anders verwoorden, de constructies zijn rationeel als ze sinnhaft en causaal adequaat zijn (Wl. p. 550). “Sinnhaft adäquat” soll ein zusammenhängend ablaufendes Verhalten in dem Grade heissen, als die Beziehung seiner Bestandteile von uns nach den durchschnittlichen Denk- und Gefühlsgewohnheiten als typischer (...) Sinnzusammenhang bejaht wird.’ Met andere woorden de relaties die men legt tussen de motieven en handelingen moeten volgens onze bestaande kennis ‘logisch’ of beter plausibel zijn “Kausal adäquat” soll dagegen ein Aufeinanderfolgen von Vorgängen in dem Grade heissen, als nach Regeln der Erfahrung eine Chance besteht: dass sie stets in gleicher Art tatsächlich abläuft.’ Met andere woorden: de relaties die men legt tussen de handelingen moeten statistisch waarschijnlijk zijn.

Niet-rationele constructies

Opvallend is dat de rationaliteit van de constructies niet gewaarborgd wordt door een tijdloze norm. Wat doorgaat voor rationeel is een 'Denkgepflogenheit' anno 1900. Weber zal misschien op grond hiervan een ander signalement van rationaliteit voor de toekomst niet uitsluiten. Om misverstand te voorkomen moet ik daar evenwel aan toevoegen, dat onze 'Denkgepflogenheit' zijn duidelijkste trekken vindt in de wetenschappen. Rationeel is dus niet wat mogelijkerwijze Jan en alleman daaronder verstaat in de 20e eeuw, rationaliteit komt tot uitdrukking in een bijzondere vorm van kennis die vraagt naar oorzaak en gevolg, zoals dat gebruikt is in 'de' wetenschap.

Er is natuurlijk ook andere kennis mogelijk dan rationele binnen het menselijk bestaan. In deze kennis rijmen de voorvallen en de gebeurtenissen op niet-causale wijze, dat wil zeggen op niet-rationele manier; andersoortige verbanden worden in dat geval gelegd. Het mislukken van de oogst wordt dan niet verklaard door de weersomstandigheden of door slecht zaaigoed, maar door het ingrijpen van God. Hoewel God als causa op te vatten is, rekenen de sociale wetenschappen dit verband tussen God en het mislukken van de oogst niet tot de causale verbanden. Het verliezen van de veldslag wordt dan niet begrepen als het falen van de strategie of iets dergelijks, maar als straf van de Allerhoogste. Voor de gelovige geldt de causale kennis (rationeel!) natuurlijk ook, maar in de gelovige optiek telt deze niet mee. Evenwel God is geen rationele invalshoek voor deze wereld.

Webers godsdienstsociologie is er een voorbeeld van hoe van religieus geïnspireerd gedrag toch rationele kennis mogelijk is. De geloofsinhoud zelf mag dan weliswaar niet rationeel toegankelijk zijn, maar wel het gedrag dat voortvloeit vanuit de geloofsinhoud. Wat iemand gelooft is niet rationeel te begrijpen, maar wel welke consequenties de inhoud van dat geloof heeft. De enige geldige kennis in de wetenschap is de rationele kennis die zich laat definiëren door te verwijzen naar wat wij als geseculariseerde mensen gewoon zijn te denken en te voelen, naar wat wij plausibel en statistisch waarschijnlijk (sinnhaft und kausal adäquat) vinden. Topitsch noemt dat 'Bewusstseinsserhellung durch die Wissenschaft'.

Voldoen de constructies niet aan de twee eisen van adequaatheid, dan zullen ze geen rationele kennis opleveren, in die zin zijn dus niet alle constructies mogelijk. Gedraagt de 'werkelijkheid' zich overeenkomstig onze rationele constructie dan kunnen wij zeggen dat wij de werkelijkheid begrijpen; wijkt de 'werkelijkheid' af van deze constructie dan moeten wij hulpconstructies te baat nemen. Ter verklaring van de geest van het kapitalisme dat het traditionalisme verdreef, werd de constructie gehanteerd

waarin het psychologisch effect van de predestinatie bestond uit rusteloze beroepsarbeid. Niet plausibel en statistisch waarschijnlijk zou het zijn als Weber de overgang van traditionalisme naar kapitalisme zou verklaren uit weersomstandigheden.

Minder gelukkige constructies

Is voldaan aan de twee hierboven geformuleerde eisen (plausibel en statistisch waarschijnlijk), dan is er slechts één criterium voor de vraag of de constructie een zuiver gedachtenspel of een wetenschappelijk vruchtbare begripsvorming is, namelijk het succes van de constructie om de 'werkelijkheid' te interpreteren.

'Es gibt nur (...) ein Maszstab: den des Erfolges (...)' (Wl. p. 193). Wie niet waagt, wie niet wint. Iedere rationele constructie is mogelijk maar niet gelijkwaardig, de ene constructie is een gelukkiger greep op de werkelijkheid dan de andere. In die zin heeft volgens Weber een ideaaltype iets van een hypothese (Wl. p. 548; vergelijk Wl. p. 131 en 190).

Je zou bijvoorbeeld kunnen proberen de middeleeuwse stad te interpreteren met het ideaaltype van de bureaucratie. Voor iedere afwijking van het type moet een nieuwe constructie ontworpen worden. Waarschijnlijk zal het zo zijn dat je uitgaande van het bureaucratisch ideaaltype zo verschrikkelijk veel hulpconstructies nodig hebt om tot begrip te komen, dat het uitgangstype onbevredigend is. Wat is verstandiger dan een nieuwe constructie te maken, namelijk die van een feodale organisatie. Formeel was er niets verkeerd gedaan, maar onderweg bleek dat het uitgangstype geen gelukkige ontsluitingsmogelijkheden bood.

Verstaan en verklaren

De problemen zijn nog niet uit de wereld, want een evidente duiding kan als zodanig nog niet de aanspraak maken dat de duiding ook causaal geldig is (Wl. p. 548). Je constructie is plausibel en statistisch waarschijnlijk. Het materiaal waarop je de constructie toepast, laat zich zo begrijpen en verklaren. Maar dan nog! Je kunt je als wetenschapper vergissen bij het aangeven van de motieven in je ideaaltypes: gelijk gedrag kan uit verschillende motieven voortkomen om slechts één mogelijkheid te noemen. Honderd procent zekerheid is nooit te geven. Als middel om bij concordantie van type en feenomeen meer zekerheid te hebben dat de evidente duiding ook de geldige verklaring oplevert, noemt Weber bijvoorbeeld de statistiek, de vergelijkende sociologie, het gedachtenexperiment (Wl. p. 549). Daarbij blijft hij zich bewust van de ontoereikendheid van deze middelen.

Het succes kan best schijn zijn.

Emmerich Francis⁷ maakt van Webers sociologie een tweetrapsrakiet. In de eerste ronde komt het aan op het verstaan van het sociale handelen middels de ideaaltypen en in de tweede ronde gaat het om het verklaren van de reële fenomenen. Hij bedoelt hetzelfde als Habermas die de logische relatie van verstaan en verklaren terugvoert op de algemene verhouding van hypothetisch ontwerp en empirische controle.⁸ Er zijn in Webers werk passages te vinden die de stelling rechtvaardigen, dat Weber verstaan en verklaren identificeert (zie boven), maar ook dat Weber verstaan en verklaren beschouwt als twee verschillende procedures. Overigens behoeven deze twee opvattingen elkaar niet uit te sluiten. Onjuist acht ik het dat men de procedures van hypothese (verstaan) en empirische controle (verklaren) plaatst in het perspectief van een sociologie die uit is op nomologische kennis. Dit lijkt mij een wijdverbreid en koppig misverstand.

1. Voor Weber zijn hypotheses in de natuurwetenschap en in de sociologie totaal andere zaken. 'Aber im Gegensatz zu naturwissenschaftlichen Hypothesen tangiert die Feststellung, dass sie (die "Hypothesen") im konkreten Fall eine gültige Deutung *nicht* enthalten, ihren Erkenntniswert nicht' (Wl. p. 131). Sterker, Weber ontwerpt juist 'hypothesen' waarvan hij van tevoren weet dat deze geen geldige duiding bevatten.

2. Aanvankelijk hanteerde Weber de ideaaltypen als middelen om de maatschappelijke en historische fenomenen te interpreteren onder het gezichtspunt van hun culturele betekenis. Hij voegde eraan toe: kennis van het algemene is nooit om zichzelf wille waardevol (Wl. p. 180). Een accentverschuiving treedt op in 1913, wanneer Weber de formulering van de ideaaltypen tot het eigenlijke doel van het sociologisch onderzoek verklaart. Dus toch hypothesen in de geest van Popper? Nomologische kennis? In *Wirtschaft und Gesellschaft* word je geconfronteerd met een slagregen van ideaaltypen, maar in geen velden of wegen zijn wetten te vinden. Als meest karakteristieke voorbeeld noem ik Webers combinatie van ideaaltypen van het legitieme gezag, waarvan hij meende dat deze een instrument was om alle gezagsrelaties uit de geschiedenis te interpreteren. Ik vind het uitstekend deze constructies een hypothetisch ontwerp te noemen, maar zulke instrumenten bieden nimmer uitzicht op empirische wetten. Dat kan Weber niet willen.

Succesvolle constructies

Hoe verklaren wij de specifieke neiging tot economische rationaliteit van de Hugenoten in Frankrijk onder Lodewijk XIV? Hiervoor kan men twee constructies of twee theorieën in het veld brengen, één op basis van de

samenhang van het puriteinse ethos en de geest van het kapitalisme en één op basis van de gedachte dat de Hugenoten als religieuze minderheidsgroepering uitgesloten werden van bepaalde politiek invloedrijke ambten, zodat zij zich ontwikkelden in de handel. De tweede mogelijkheid is een prima verklaring waar weinig op aan te merken is, maar Weber zal aan zijn verklaring de voorkeur geven omdat het succes van de tweede theorie beperkt is. In Duitsland hebben immers de katholieken niet de rol van de Hugenoten gespeeld, die voor hen zou zijn weggelegd in de tweede theorie: Duitse katholieken waren geen ondernemende noest arbeidende kooplui of iets dergelijks. Evenmin geldt dat voor de katholieken in Engeland en Nederland toen zij nog tweederangs burgers waren. Bovendien wordt de economische rationaliteit aangetroffen bij bepaalde protestantse groepen, onafhankelijk van het feit of ze een minderheids- of een meerderheidspositie innemen (GARS. I. p. 23). Waar het hier om gaat is dat hetzelfde fenomeen (economische rationaliteit in Frankrijk) vanuit een verschillende invalshoek verklaard wordt, namelijk vanuit het religieuze ethos en vanuit de minderheidspositie. Hier is niets tegen in te brengen. Wil men koppig zijn en vasthouden aan de verklaring op basis van de minderheidspositie, dan kan men mogelijkerwijs hulpconstructies in de arm nemen om de deviatie van katholiek gedrag in Duitsland te verklaren. Buiten het succes om is er niets tegen de theorie te zeggen, ieder gezichtspunt, iedere 'Wert-beziehung' is wetenschappelijk in orde. De rationaliteit verzet zich hier niet tegen omdat alle constructies die voldoen aan eisen van adequaatheid toegelaten worden. Met andere woorden: wij kunnen het Hugenotengedrag in Frankrijk begrijpen op twee manieren. Omdat de werkelijkheid struatuurovervol is, is deze op talloze manieren te lezen, afhankelijk van de positie die de lezer inneemt. Aan de invalshoek van de godsdienst is zonder meer geen prioriteit te verlenen boven die van de minoriteitspositie. Beide constructies zijn plausibel en statistisch waarschijnlijk, alleen is de godsdienstige these succesvoller omdat deze ook van toepassing is op Nederland en Engeland, terwijl de minoriteitstheze extra hulpconstructies nodig heeft bij zijn toepassing op laatstgenoemde landen. Maar de minoriteitsconstructie levert ook geldige kennis op.

De wetenschap laat vele rationele interpretaties toe die niet strijdig met elkaar behoeven te zijn, omdat het gedrag van de Franse calvinisten een knooppunt is in een web van relaties. Het interessante is dat wij al beweren dat het gedrag te begrijpen is als wij één keten nader beschouwen. Alleen zij die menen dat wetenschap de 'werkelijkheid' spiegelt, hebben hier moeite mee. Maar in de liberaliteit van Webers wetenschapsleer kennen wij aan de eenvoudigste constructie meer waarde toe, zodat op zijn voorwaarden de minoriteitstheze in dit geval als cumulatieve verklaring gehan-

teerd moet worden. Wil men Weber bestrijden op zijn voorwaarden, dan doet men er goed aan met elegantere theorieën te komen. Vele discussies met Weber verliezen hun zin als men deze liberale trek vergeet.

'Conventionalisme'

Als Weber bijvoorbeeld de sociologie in *Wirtschaft und Gesellschaft* definieert, legt hij zijn kaarten met een brede, conventionalistische glimlach op tafel. 'Soziologie (im hier verstandenen Sinn dieses sehr vieldeutig gebrauchten Wortes) soll heissen: eine Wissenschaft, welche soziales Handeln deutend verstehen und dadurch in seinem Ablauf und seinen Wirkungen ursächlich erklären will.' De volgende woorden wil ik hier onderstrepen: *im hier verstandenen Sinn* — elders mag het best anders zijn en *soll heissen* — Weber zegt met opzet niet 'ist'. De liberaliteit van Weber blijkt niet alleen uit het feit dat hij anderen de vrijheid laat een andere sociologie te ontwerpen. Hij gunt ook zichzelf de ruimte om zich niet te storen aan eigen afspraken.

In *Wirtschaft und Gesellschaft* definieert hij het sociale handelen dat georiënteerd is op het gedrag van anderen als object van de sociologie. Voor zijn eigen godsdienstsociologie heeft hij *altijd* vastgehouden aan de formulering: 'Nicht die ethische Theorie theologischer Kompendien, die nur als ein (...) Erkenntnismittel dient, sondern die in den psychologischen und pragmatischen Zusammenhängen der Religionen gegründeten *praktischen Antrieben zum Handeln* sind das, was in Betracht kommt' (GARS. I. p. 237). In het eerste geval gaat het dus om het sociale handelen dat georiënteerd is op anderen, en in het tweede geval gaat het om de prikkels tot handelen die voortkomen uit de religie. Dat Weber deze tegenstrijdigheden zich niet bewust was, is een onaanvaardbare verklaring. Daarvoor was deze taxonoom iets te systematisch. Zijn conventionalistisch gemoed legitimeerde het hem te zeggen: hier sta ik, maar ik kan ook anders!

Ik heb laten zien hoe Weber een pleidooi voert voor de objectiviteit van de sociaal-wetenschappelijke kennis en deze objectiviteit nader kwalificeert zodat hij gedwongen is de term objectiviteit tussen aanhalingstekens te plaatsen. Want het selectie criterium is een keuze van de onderzoeker (Wert-beziehung). De constructie van de ideaaltypen is een ontwerp van de onderzoeker. Van deze 'subjectieve' kern kan Weber zich niet losmaken, omdat er sprake is van noodzakelijke hulpmiddelen om uit de chaos van waarnemingen een sociale realiteit te destilleren, waarmee de sociale wetenschappen kunnen werken. Daar deze subjectiviteit niet te herleiden is op de individualiteit van de onderzoeker prefereer ik de term constructiviteit als karakteristiek van Webers wetenschappelijke kennis.

De ideaaltypen zijn voorwaarden voor de mogelijkheid van kennis en zijn bij Weber zonder tal te construeren mits voldaan is aan de twee formele eisen. Zo beschouwd vertoont Weber verwantschap met gedachtingen die te boek staan onder de naam conventionalisme. Kennis is een ordening van feiten of een interpretatie van de wereld, gebaseerd op conventies. De Wertbeziehung en de nog complexere ideaaltypen zijn op te vatten als conventies, die mogelijke beschrijvingen en interpretaties van de wereld geven. Aan geen conventie is de voorkeur te verlenen boven andere alternatieven, omdat deze meer 'waar' zou zijn. Maar sommige alternatieven zijn wel overzichtelijker, handzamer in het gebruik.⁹

Noten

- 1 Bijvoorbeeld Arie Brand, *Toetsing en Kritiek*, Meppel/Amsterdam 1976.
- 2 Voor Webers boeken gebruik ik de volgende afkortingen: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1968: WL.
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Tübingen 1972: GARS.
Gesammelte Aufsätze zur Social und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1924: GASW.
Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen 1972: W&G.
Max Weber, Werk und Person, Dokumente ausgewählt und kommentiert von Eduard Baumgarten, Tübingen 1964: W&P.
- 3 K. R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Londen 1968, blz. 80.
- 4 Niklas Luhmann, Zweckherrschaft-System, Grundbegriffe und Prämissen Max Webers, in: *Der Staat*, Berlin 1964, blz. 129.
- 5 Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland, *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, deel 55, 1892; ook: W&P. blz. 88; GASW. blz. 444.
- 6 GARS. I; Die protestantische Ethik I, II, uitgegeven door J. Winckelmann, Siebenstern Taschenbuch, 1965 en 1969.
- 7 Emerich Francis in: *Max Weber*, uitgegeven door Karl Englisch, Bernhard Pfister, Johannes Winckelmann, Berlin 1966.
- 8 J. Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Frankfurt 1971, blz. 84.
- 9 Deze verwantschap met conventionalisme aanwijzen betekent natuurlijk niet dat Weber nu als de Poincaré van de sociale wetenschappen te voorschijn komt. Bij Weber is niet alleen de kennis, maar zelfs het object van de wetenschap ingebed in conventies.